

De vogelbevolking van enkele open gebieden op de Veluwe

Door L. M. J. van den Bergh
RIN-bericht no. 60

1. Inleiding

De Veluwe staat tegenwoordig alom bekend als het bosrijkste gebied van Nederland en bij een oppervlakkige beschouwing zou men geneigd kunnen zijn aan te nemen dat het gebied altijd wel met bos bedekt zal zijn geweest. Toch is er een tijd geweest waarin de Veluwe juist een gebied met uitgesproken boomarme, open landschappen was. Dat was de tijd van uitgestrekte stuifzanden en onafzienbare heidevelden. Evenals de huidige Veluwe landschappen, die grotendeels bestaan uit cultuurbossen, waren deze grote open gebieden ontstaan door de activiteiten van de mens.

Aan het begin van onze jaartelling was de Veluwe namelijk bedekt met natuurbos en het heeft tot in de Middeleeuwen geduurd alvorens hierin verandering kwam. In de tijd die ligt tussen de Middeleeuwen en het begin van de twintigste eeuw werd de Veluwe geleidelijk ontbost. Er ontstonden grote open vlakten, die begroeid raakten met heide. Het was de tijd van rondtrekkende herders met hun schaapskudden. Niet op alle plaatsen was de bodem geschikt als groeiplaats voor heide. Er ontstonden kale terreinen die aan de willekeur van de weergoden waren overgeleverd. Deze gebieden kennen we nu als de stuifzanden.

Bossen werden er in deze 'heideperiode' slechts op enkele plaatsen aangetroffen. De weinige bossen die er waren, werden door de bevolking benut voor het verkrijgen van brand- en geriefhout. Men maakte er een gewoonte van om de rechte stammen weg te halen. Al wat krom was bleef staan. Op deze wijze ontstonden de 'krommebomenbossen' van Vierhouten, Elspeet, Uddel, Speulde etc. Ook dit zijn dus van oorsprong cultuurbossen. Het is de exploitatievorm geweest die voor het huidige aanzien van deze bossen heeft gezorgd.

Heden ten dage is de Veluwe grotendeels begroeid met kunstmatig aangelegde bossen waarbij gebruik is gemaakt van produktieve naaldboutsoorten (vooral *Pinus sylvestris*) die doorgaans in monoculturen zijn aangeplant. Toch zijn er tot in onze tijd nog een aantal relictten van het 19e eeuwse Veluwe landschap bewaard gebleven. Dat zijn dus de heide- en stuifzandgebieden. We kunnen echter helaas niet zeggen dat deze relictten onaangetaast en ongerept zijn gebleven. In dit verhaal zullen we ons uitsluitend richten op deze, mede door primitieve menselijke activiteiten ontstane, open landschappen en gaan bezien welke vogelsoorten daar nu nog kunnen worden aangetroffen.

De Boomleeuwrik gaat in ons land tot de zeldzaamheden behoren. Zij worden door een intensieve dagrecreatie op vele plaatsen gestoord

Foto: Frits van Daalen

Dit overzicht is gebaseerd op gegevens van broedvogelinventarisaties, welke in 1973 werden verricht.

2. De gebieden

Het onderzoek, dat in 1973 werd uitgevoerd, omvatte een 7-tal gebieden, welke alle gelegen zijn in de globale driehoek Apeldoorn - Ermelo - Harskamp. In deze gebieden treffen we de volgende landschappen aan:

a) Heide (droog)	— 5 gebieden
b) Verwaarloosde heide met ven	— 1 gebied
c) Zandverstuiving	— 1 gebied

De aard van deze gebieden is nogal verschillend. Zelfs de heidevelden zijn onderling moeilijk vergelijkbaar.

Een en ander wordt naast factoren als bodem, helling etc. vooral veroorzaakt door de grote verschillen in het beheer. Dit is er de oorzaak van, dat ook de vogelbevolkingen van deze gebieden nogal wat verschillen vertonen.

In de gevallen waarin een duidelijke relatie werd gevonden tussen het beheer en de vogelstand van een gebied, wordt hierop nader ingegaan.

De ligging van de studiegebieden met een, uiteraard zeer beknopte beschrijving, mag hier niet ontbreken.

Gebied	Naam/Gemeente	Opp. ¹⁾ ha	Korte beschrijving
H1	Houtdorper Veld / Ermelo	350	Open heideveld in redelijke staat van onderhoud (maaïen, afbranden). Plaatselijk wat boomgroei, meest van vliegden (<i>Pinus sylvestris</i>) en ruwe berk (<i>Betula pendula</i>) en voorts wat brem (<i>Sarothamnus scoparius</i>). Het gebied wordt gebruikt als militair oefenterrein en is vrij toegankelijk voor publiek. Intensief ontsloten door een aantal onverharde wegen.

Gebied	Naam/Gemeente	Opp./ha	Korte beschrijving
H2	Kootwijksche Veld / Barneveld	230	Vrij open heideveld met plaatselijk opslag van grove den (<i>Pinus sylvestris</i>), berk (<i>Betula pendula</i>), zomereik (<i>Quercus robur</i>) en een aantal fraaie jeneverbesstruiken (<i>Juniperus communis</i>). De heide wordt goed onderhouden (maaïen) doch is ernstig verdroogd, vermoedelijk ten gevolge van civiel technische werken in de nabije omgeving. Het gebied is vrij toegankelijk voor het publiek. Het beheer berust bij Staatsbosbeheer. Enkele openbare wegen doorsnijden dit gebied.

Gebied	Naam/Gemeente	Opp./ha	Korte beschrijving
H3	Asselsche Heide / Apeldoorn	375	Open, zeer reliëfrijke heide, die goed wordt beheerd (maaïen) doch plaatselijk is verwaarloosd en begroeid met <i>Molinia caerulea</i> . En zijn enkele vennen en een tweetal wildweijtjes. Het gebied is eigendom van de Koninklijke Houtvesterij 'Het Loo' en wordt beheerd als rustgebied voor het grofwild. Afgesloten voor publiek. Een openbare weg doorsnijdt het gebied.

Gebied	Naam/Gemeente	Opp./ha	Korte beschrijving
H4	Heide tussen Kootwijk en Assel gem. Apeldoorn	150	Relict van een, eertijds uitgestrekt heideveld tussen Kootwijk-Hoog Buurlo en Assel. Er komen in de heide fraaie jeneverbesstruiken voor. Ook is er veel opslag, vooral van berk (<i>Betula pendula</i>). De heide wordt sedert kort weer goed beheerd (maaïen), doch is reeds grotendeels vervallen tot een <i>Molinia</i> -veld. Grote oppervlakten van dit gebied, dat in beheer is bij Staatsbosbeheer, zijn vrij recent beplant met grove dennen (<i>Pinus sylvestris</i>). Vrij toegankelijk voor publiek. Er zijn enkele openbare wegen.

Gebied	Naam/Gemeente	Opp./ha	Korte beschrijving
H5	Hoog Buurlose Heide / Apeldoorn	160	Open en hooggelegen heideveld met op één plaats een monumentale groep jeneverbesstruiken. Voorts enkele bosjes en boomgroepjes met o.a. beuk (<i>Fagus sylvatica</i>), eik (<i>Quercus robur</i>), berk (<i>Betula pendula</i>) en grove den (<i>Pinus sylvestris</i>). De heide is, na het verdwijnen van de schaapskudde, verwaarloosd, alleen het gedeelte dat binnen het Staatswildreservaat valt wordt nog onderhouden. Het grootste gedeelte van het gebied (ca. 3/4) is in gebruik bij PTT Radio Kootwijk. Alleen de hoofdwegen zijn vrij toegankelijk.

¹⁾ De genoemde oppervlakten betreffen steeds oppervlakte van het onderzochte deel van het gebied.

Gebied	Naam/Gemeente	Opp./ha	Korte beschrijving
V	Gerritsflesch en omg. gem. Barneveld / Apeldoorn	350	Voedselarm ven met moeras- ge oeverzône, omgeven door een uitgestrekt, verwaarloosd heideveld. De heide is vervallen tot een Molinia-veld. De Gerritsflesch en directe omgeving is Staatsnatuurreservaat. Ongeveer $\frac{2}{5}$ deel van het gebied ('Potsdel') is in gebruik als Rijksschiet- terrein, terwijl de rest in gebruik is bij PTT Radio Kootwijk. Met uitzondering van de openbare wegen en met inachtneming van speciale bepalingen voor schietterrein is het gebied afgesloten voor publiek.

Gebied	Naam/Gemeente	Opp./ha	Korte beschrijving
Z	Kootwijkse Zand Apeldoorn-Barneveld	480	Zandverstuivingsgebied van gro- te uitgestrektheid. Veel bosjes met vliegdennen (Pinus sylves- tris) en op enkele plaatsen wat heide en/of Molinia. Zeer droog. Het gebied heeft de status van natuurreservaat, doch wordt tevens gebruikt als militair schietterrein. Overigens vrij toegankelijk.

Uiteraard zijn er op de Veluwe nog wel meer van dergelijke open gebieden en zou het onderzoek dan ook nog aanzienlijk kunnen worden uitgebreid. Hiervoor ontbraken echter in 1973 de mogelijkheden, zodat hier volstaan wordt met het behandelen van het, hierboven beschreven, 7-tal gebieden.

3. De vogels

In het vroege voorjaar van 1973 werd een begin gemaakt met het ornithologisch onderzoek van deze gebieden. De eerste oriëntatietochten door de terreinen leverden al direct een aantal hoopgevende waarnemingen op.

Niet alleen waren op vrijwel alle heidevelden de Wulpen druk met de balts bezig, speelden zich hoog in de voorjaarslucht de verlovings- en huwelijksfeesten van de Buizerd af en liet zich al menige Roodborstapuit zien, ook minder 'alledaagse' vogels gaven al spoedig acte de presence. Zo waren er bijvoorbeeld de Klap-
eksters, die hier en daar nog wat meer cachet gaven aan een, met jeneverbes-
struiken tóch al rijk gestoffeerd, heideveld.

Boven één der gebieden baltste een paartje Blauwe Kiekendieven en eenmaal werd de waarnemer zelfs volkomen overrompeld door... een paartje Slechtvalken dat, zowaar, in de vlucht enkele onmiskenbare baltsbewegingen en -geluiden ten tonele voerde.

In beide gevallen bleek het echter toch om doortrekkende vogels te handelen, maar ze laten beslist kostelijke herinneringen achter.

Onze Veluwe is, anno 1974, niet zo erg geschikt meer voor dergelijke vogelsoor-
ten, die alleen in uitgesproken rustige gebieden nog goede levensomstandigheden vinden. Weliswaar valt het in het koude jaargetijde met die rust nog best mee.

Bolderend Korhoen.
Verkeer eist slachtoffers
en terreinbeheer vraagt
zorg
Foto: H. Jacobs

Tijdens de tientallen bezoeken aan de Veluwe in het vroege voorjaar was Homo sapiens het minst waargenomen levende wezen. Echter, zodra de dagen wat langer en de temperaturen wat aangenamer werden, en dat was in 1973 al vroeg in het jaar het geval, kwam er een bruusk einde aan deze weldadige rust.

Een ware recreatieve vloedgolf overspoelde toen de, eens zo rustige, terreinen. Vooral in de maanden mei-juni-juli werd ervaren wat er onder termen als 'recreatie-druk' en 'weekend-effect' verstaan dient te worden

Daarom is het des te opmerkelijker en verheugender dat er, ondanks deze intensieve recreatie, in open terreinen op de Veluwe nog altijd vogelsoorten als Korhoen, Boomleeuwerik, Duinpieper en zelfs Klapetekster kunnen worden aangetroffen. Van deze soorten is het Korhoen de talrijkste (> 20 p.) terwijl de Klapetekster en de Duinpieper, met respectievelijk 1 en 2 paren, tot de zeldzame soorten gerekend moeten worden.

Een overzicht van de aantallen broedvogels per gebied wordt aangegeven in de onderstaande tabel.

Soorten	H1	H2	H3	H4	H5	V	Z	Totaal
1 Dodaars	—	—	—	—	—	2	—	2
2 Wilde Eend	—	1	2	—	—	8	—	11
3 Wintertaling	—	—	—	—	—	3	—	3
4 Boomvalk	—	—	—	—	—	—	1	1
5 Torenavalk	1	1	1	—	1	1	—	5
6 Patrijs	1?	4	2	1	—	—	—	7-8
7 Korhoen	4♂♂ 7♀♀	15♂♂ 8♀♀	?	6♂♂ 7♀♀	3♂♂ 5♀♀	—	—	28♂♂ >20♀♀
8 Fazant	3	5	6	1	—	4	—	19
9 Waterhoen	—	—	—	—	—	2	—	2
10 Meerkooit	—	—	—	—	—	2	—	2
11 Kievit	12	6	8	—	—	2	—	28
12 Grutto	8	3	—	—	—	—	—	11
13 Wulp	7	4-5	9	1?	2	4	3	29-31
14 Houtdulf	2	4	1	2	—	2	3	14
15 Torteldulf	1	1	—	—	—	—	—	2
16 Koekoek	1	1	1	—	1	2	—	6
17 Groene Specht	—	—	—	—	—	—	2	2
18 Boomleeuwerik	—	4	—	—	1	—	8	13
19 Veldleeuwerik	68	29	66	7	40	25	3	228
20 Duinpieper	—	—	—	—	—	—	2	2
21 Graspieper	20	5	45	—	10	16	—	96
22 Boompieper	17	38	2	8	2	18	3	88
23 Witte Kwikstaart	1	1	1	1	—	3	3	10
24 Winterkoning	1	2	2	—	—	7	1	13
25 Heggemus	3	2	3	—	—	6	—	14
26 Grote Lijster	—	1	—	—	—	2	—	3
27 Zanglijster	—	1	—	—	—	1	—	2
28 Merel	4	3	2	1	1	1	—	12
29 Tapuit	2	5	4	3	4	2	5	25
30 Paapje	—	1?	—	—	—	—	—	1?
31 Roodborsttapuit	2	—	2	2	1	1	—	8
32 Gekraagde Roodstaart	1	1	—	1	—	2	3	8
33 Roodborst	1	2	1	2	—	2	2	10
34 Tuinfluiter	3	—	—	—	—	—	—	3
35 Grasmus	12	1	5	3	—	7	—	28
36 Fitis	21	19	2	1	1	8	2	54
37 Tjiftjaf	1	—	—	—	—	—	—	1
38 Grauwe Vliegenvanger	—	—	—	—	—	1	—	1
39 Koolmees	1	4	1	1	—	5	1	13
40 Pimpelmees	—	1	—	—	—	—	—	1
41 Kuifmees	—	—	—	—	—	—	7	7
42 Zwarte Mees	—	—	—	—	—	—	4	4
43 Matkop	—	2	—	—	—	—	—	2
44 Glanskop	1	—	—	—	—	—	—	1
45 Staartmees	1	1	—	—	—	—	—	2
46 Geelgors	7	16	12	8	—	3	2	48
47 Rietgors	1	4	2	—	—	3	—	10
48 Kneu	12	8	3	2	—	2	3	30
49 Vink	—	5	—	3	—	2	14	24
50 Ringmus	—	—	—	—	—	1	—	1
51 Zwarte Kraai	—	1	—	—	—	—	1	2
52 Ekster	5	1	—	—	—	1	—	7
53 Vlaamse Gaai	—	1	—	—	—	—	2	3

De groep van water- en moerasvogels is in de open Veluwe gebieden maar mondjesmaat vertegenwoordigd, getuige deze lijst van broedvogelsoorten.

Ten gevolge van allerlei activiteiten, waarvan de drinkwaterwinning en de ont-trekking van water als gevolg van cultuurtechnische ingrepen in de waterhuis-houding in de randgebieden van de Veluwe wel de voornaamsten zijn, raken vele heideterreinen in deze omgeving volkomen uitgedroogd. Daarbij komt dan nog de omstandigheid, dat het in 1973 uitgesproken droog en warm voorjaar was.

In gebieden als het Houtdorper Veld en het Kootwijksche Veld was in 1973 dan ook letterlijk geen druppel water meer aanwezig.

Hoe belangrijk de aanwezigheid van water voor de vogelstand in een gebied is en welke invloed dit heeft op de soortendiversiteit, valt duidelijk uit de tabel af te lezen.

De kunstmatig aangelegde wateren, zoals o.a. de Loofles, zijn voor de vogels in de warme maanden vaak nauwelijks beschikbaar vanwege de zeer intensieve recreatie. De Gerritsflesch bij Kootwijk, de Leemkuilen bij Staverden en enkele vennen op de Asselsche Heide vormden in 1973 het enige, beschikbare, open water in het gebied dat onderzocht werd.

Met name de vrij grote grutto-populatie van het zeer droge Houtdorperveld, profiteerde duidelijk van de aanwezigheid van water in de nabijgelegen Leemkuilen. Er werd een intensief heen en weer vliegen tussen beide gebieden opgemerkt. De meeste gebieden zouden dan ook zeker aanzienlijk rijker aan broedvogels worden wanneer er in het broedseizoen wat open water aanwezig zou zijn. We zullen thans het voorkomen van enkele afzonderlijke vogelsoorten in het studiegebied nader gaan bezien.

a. Korhoen

In vijf van de zeven onderzochte gebieden bleek het Korhoen nog als broedvogel aanwezig te zijn. In de meeste gebieden kan een vrij redelijk beeld van de omvang van de populatie verkregen worden. In één gebied (H3) werd de soort wél waargenomen, doch gelukte het niet de grootte van de populatie vast te stellen. Het beheer in de gebieden H2 en H3 is thans zó, dat de omstandigheden voor het Korhoen weer geleidelijk beter worden. Er wordt in deze terreinen op flinke schaal gewerkt voor de verjonging van de heide, terwijl in beide gebieden kleine graslandjes liggen, die door de vogels graag benut worden als balts- en verzamelplaats.

Ook in gebied H1 is men er de laatste jaren toe overgegaan om grote delen van de heide door middel van afbranden te verjongen.

De Hoog Buurlosche Heide (H5) dient echter wel spoedig gedeeltelijk verjongd te worden, omdat anders het grootste deel van dit gebied ongeschikt zal worden voor het Korhoen. In de overige gebieden werden géén Korhoenders aangetroffen.

Meermalen werd waargenomen dat vogels, die broedden in het Houtdorper Veld, hun verzamel- en baltsplaats hadden op een wellandje bij de Leemkuilen te Staverden. Hierdoor moesten de vogels per dag enkele malen de, vrij drukke, weg Harderwijk - Nieuw Millingen oversteken. Dat dit op den duur zeker slachtoffers zal gaan kosten (of reeds gekost heeft?) is zeer aannemelijk.

b. Wulp

Wulpen werden als broedvogels aangetroffen in alle onderzochte gebieden. Evenals de Korhoenders zijn ook de Wulpen, met hun fraaie baltsvluchten en vérklinkende jodelroep, onverbrekkelijk met het wijdse land van de Veluwe verbonden.

Het is dan ook beslist verheugend dat er in 1973, alle verontrustingen en aantastingen ten spijt, nog een aantal van 29-31 paren van deze vogels in het studiegebied kon worden aangetroffen. De voorkeur van de Wulpen gaat duidelijk uit naar de grotere heidevelden, zoals de gebieden H1, H2 en H3.

Weinig broedgevallen vonden plaats in verwaarloosde heide. Wel werden plaatselijk (H1) nesten gevonden op afgebrande terreinen en op een gemaaid veldje (V).

Zelfs in het droge milieu van het Kootwijker Zand vindt de Wulp nog goede levensomstandigheden, getuige het drietal daar aangetroffen broedparen. Deze vogels trokken met hun kroost naar de Gerritsflesch.

c. Boomleeuwerik

Heide- of zandterreinen met wat verspreid staande bomen en struiken vormen de voorkeursbiotoop voor de Boomleeuwerik.

Van deze meesterlijke zander, die in ons land langzamerhand tot de zeldzaamheden gaat behoren, bleken in de onderzochte gebieden toch nog in totaal 13 paren aanwezig te zijn.

Volgens de 'Avifauna van Nederland' (Commissie voor de Nederlandse Avifauna 1970) is de Boomleeuwerik in Nederland een 'schaarse' broedvogel, hetgeen neerkomt op een populatie van 50-250 paren!

De Boomleeuwerik is gevoelig voor verstoringen. In de gebieden met een intensieve dag-recreatie komt de soort gewoonlijk niet voor.

Het is dan ook een duidelijke zaak dat het gebied waar in 1973 de meeste paren werden aangetroffen (Z) tevens het gebied is met de minste recreatiedruk.

d. Tapuit

De Tapuit is een soort die een sterke voorkeur toont voor droge, zandige terreinen. De meeste paren van deze soorten worden daar ook gevonden op heideterreinen met veel open, zandige plekken en in zandverstuivingsgebieden. Tapuiten werden in alle onderzochte gebieden aangetroffen. Het totale aantal paren bedroeg ten minste 25.

e. Roodborsttapuit

De Roodborsttapuit is nooit een talrijke broedvogel op de Veluwe geweest, althans stand in de 60er jaren van deze eeuw.

Op de plaatsen waar in 1973 deze soort werd aangetroffen, kwamen ook in het verleden veelal reeds Roodborsttapuiten voor. Met zekerheid is dit bekend voor de gebieden H3, H4, H5 en V, waar de populatie die in 1973 werd aangetroffen nauwelijks verschilde met de toestand in de 60er jaren van deze eeuw.

De soort broedt hier op open heideterreinen met wat verspreid staande boompjes en struiken.

In gebied H3 komt de Roodborsttapuit al 'sinds jaar en dag' voor langs de spoorlijn Apeldoorn-Amersfoort.

In het voorgaande is, heel globaal, getracht om een indruk te geven van de huidige vogelbevolking van een aantal open Veluwse gebieden. Na de beide zware stormen (november 1972; april 1973) wordt er allereerste twijfel uitgesproken omtrent de vraag, of het nog langer verantwoord is om uitgestrekte productiebossen als monoculturen aan te leggen. Zelfs is er een tendens waarneembaar om de ontstane open plekken niet meer opnieuw in te planten. Integendeel, men voelt er in bepaalde kringen veel voor om deze open plekken min of meer 'aan hun lot over te laten'. Op den duur ontwikkelen deze zich dan mogelijk weer tot echte, typisch Veluwse landschappen.

Dit artikel schetst een beeld van de ornithologische bevolking van deze landschappen, die ons thans nog resteren.

Het blijkt dat, ondanks de grote verliezen die reeds geleden zijn, nog een groot aantal min of meer specifieke vogelsoorten zich in deze gebieden weet te handhaven.

Bij een minder op de produktie gericht beheer zouden, in de toekomst, vele zaken hier nog ten goede kunnen keren.

● L. M. J. van den Bergh, Suster Bertkendreef 24, Utrecht.

LITTERATUUR:

Braaksma, S. (1960): De verspreiding van de Wulp als broedvogel. *Ardea* 48: 65-90.

Commissie voor de Nederlandse Avifauna (1970): *Avifauna van Nederland*. Leiden.

Eygenraam, J. A. (1965): *Ecologie van het Korhoen*. ITBON-rapport nr. 66